

महाराष्ट्र रोजगार हमी योजना

प्रा.डॉ. एस. के. खडसे

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख

कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज इस्लामपूर

Abstract

भारत हा 'खेड्यांचा देश' म्हणून ओळखला जातो, भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषीकेंद्रीत अर्थव्यवस्था असून एकूण भारतीय लोकसंख्येपैकी जवळपास ७२% लोकसंख्या ग्रामिण भागात वास्तव्य करते. त्यामुळेच आज एकविसाव्या शतकामध्ये आपण 'भारताचा विकास' ही संकल्पना जेव्हा वापरतो तेव्हा त्यात सर्वात प्रथम 'ग्रामिण भागाचा विकास' हे तत्व अंतर्भूत असते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये भारताने आपल्या सर्वांगीण विकासासाठी नियोजनात्मक वाटचालीच्या धोरणाचा स्वीकार केला. प्रत्येक पंचवार्षिक योजनांमधून ग्रामिण भागाचा विकासाकडे विशेष लक्ष पुरविले. मात्र असे करूनही अजूनही ग्रामिण भागाचा संपूर्ण विकास झाल्याचे दिसून येत नाही. अज्ञान, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य, बेरोजगारी या समस्या आजही फार मोठ्या प्रमाणात ग्रामिण भागाला प्रभावित करत असल्याचे चित्र दिसून येते. "भारतातील दारिद्र्य निर्मूलनाचा प्रश्न हा प्रामुख्याने बेरोजगारीशी निगडित आहे. ग्रामिण भागात शेती हाच प्रमुख व्यवसाय आहे. उपजिविकेचे ते महत्वाचे एकमेव साधन आहे. शेतात मिळणारे काम हे हंगामी स्वरूपाचे असल्यामुळे ग्रामिण भागातील शेतमजूर, अल्पभूधारक व जिरायत भागातील शेतकरी यांना सलग व वर्षभर रोजगार पुरविला जाऊ शकत नाही. अवर्षणाच्या काळात दुष्काळी भागातील जनतेची परिस्थिती अधिकच बिकट होते. त्यांचे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर होते.

आजही भारतातील २७ कोटी लोक दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगत आहेत. त्यापैकी २० कोटी लोक ग्रामिण भागात राहतात हे विदारक वास्तव आहे. तात्पर्य हे की, स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताचा आर्थिक विकास विभिन्न क्षेत्रात झालेला असला तरीही ग्रामिण भागातील जनतेच्या राहणीमानात मात्र म्हणावे तेवढे परिवर्तन झालेले आढळत नाही. उलट ग्रामिण व शहरी नागरिकांच्या राहणीमानात तफावत वाढतच आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर ग्रामिण विकासाची निकड प्रकर्षाने जाणवते महाराष्ट्रातील वारंवार पडणा-या दुष्काळावर मात करण्यासाठी, शारीरिक श्रमाचे, अंगमेहनतीचे काम भूमीहीन, दलित, मजूराना, सिमांत शेतक-यांना रोजगार देण्यासाठी तत्कालीन विधानपरिषद सभापती यांनी अतिशय अभ्यासपूर्व अशी नाविन्यपूर्व योजना आखली राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वामध्ये दिली जाणारी कामाची हमी जनतेला देण्यासाठी १९७५ मध्ये रोहयो कायदा तयार करून १९७७ मध्ये मंजूर करून महाराष्ट्रात लागू केला आज वि. स. पागेची रोहयोजना संपूर्ण देशभर २००५ च्या राष्ट्रीय रोजगार हमी कायदा रूपाने वाढलेली आहे. ही योजना दुष्काळपूरक, शेतक-यासाठी वरदान ठरलेली आहे. सामाजिक समता प्रस्थापीत करणारी, गावाचा विकास साधनाही विविध स्वरूपाची गावाच्या मालकीची स्थायी मालमत्ता निर्माण करणारी हि योजना जगभर गाजलेली दिसते.

प्रस्तावना :

भारत हा 'खेड्यांचा देश' म्हणून ओळखला जातो, भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषीकेंद्रीत अर्थव्यवस्था असून एकूण भारतीय लोकसंख्येपैकी जवळपास ७२% लोकसंख्या ग्रामिण भागात वास्तव्य करते. त्यामुळेच आज एकविसाव्या शतकामध्ये आपण 'भारताचा विकास' ही संकल्पना जेव्हा वापरतो तेव्हा त्यात सर्वात प्रथम 'ग्रामिण भागाचा विकास' हे तत्व अंतर्भूत असते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये भारताने आपल्या सर्वांगीण विकासासाठी नियोजनात्मक वाटचालीच्या धोरणाचा स्वीकार केला. प्रत्येक पंचवार्षिक योजनांमधून

ग्रामिण भागाचा विकासाकडे विशेष लक्ष पुरविले. मात्र असे करूनही अजूनही ग्रामिण भागाचा संपूर्ण विकास झाल्याचे दिसून येत नाही. अज्ञान, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य, बेरोजगारी या समस्या आजही फार मोठ्या प्रमाणात ग्रामिण भागाला प्रभावित करत असल्याचे चित्र दिसून येते. "भारतातील दारिद्र्य निर्मूलनाचा प्रश्न हा प्रामुख्याने बेरोजगारीशी निगडित आहे. ग्रामिण भागात शेती हाच प्रमुख व्यवसाय आहे. उपजिविकेचे ते महत्वाचे एकमेव साधन आहे. शेतात मिळणारे काम हे हंगामी स्वरूपाचे असल्यामुळे ग्रामिण भागातील शेतमजूर, अल्पभूधारक व जिरायत भागातील शेतकरी यांना सलग व वर्षभर रोजगार पुरविला जाऊ शकत नाही. अवर्षणाच्या काळात दुष्काळी भागातील जनतेची

परिस्थिती अधिकच बिकट होते. त्यांचे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर होते.”^१

आजही भारतातील २७ कोटी लोक दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगत आहेत. त्यापैकी २० कोटी लोक ग्रामिण भागात राहतात हे विदारक वास्तव आहे. तात्पर्य हे की, स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताचा आर्थिक विकास विभिन्न क्षेत्रात झालेला असला तरीही ग्रामिण भागातील जनतेच्या राहणीमानात मात्र म्हणावे तेवढे परिवर्तन झालेले आढळत नाही. उलट ग्रामिण व शहरी नागरिकांच्या राहणीमानात तफावत वाढतच आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर ग्रामिण विकासाची निकड प्रकर्षाने जाणवते”^२

रोजगार हमी योजना - पार्श्वभूमी :-

ग्रामिण विकासाची ही निकड पूर्ण करण्यासाठी शासनाकडून अनेकविध योजना राबविण्यात येतात त्यातील अतिशय महत्वाकांक्षी व लोकप्रिय योजना म्हणून ‘रोजगार हमी योजना’ या योजनेकडे पाहिले जाते. भारताने आज राष्ट्रीय पातळीवर देशविकासाचे एक साधन म्हणून ज्या राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा स्वीकार केला या योजनेची सुरुवात वि. स. पांगे यांनी इ.स. १९६९ मध्ये सांगली जिल्ह्यातील विसापूर या खेड्यातूनच केली होती. रोजगाराच्या अपेक्षेने शहराकडे जाणा-या लोकांच्या ग्रामिण भागातील जमिनी पडीक पडत जातात. परिणामी शेतीच्या उत्पादनात घट होते. या सर्व समस्यांवर उपाय म्हणजे ग्रामिण भागातील बेरोजगार लोकांना ग्रामिण भागातच रोजगार उपलब्ध करून देऊन त्यांचे मोठ्या प्रमाणावर शहरांकडे होणारे स्थलांतर थांबविणे हा होता. हे स्थलांतर कशा पध्दतीने थांबविता येईल याचा सर्वत्र पातळ्यांवरून विचार सुरू होता. त्यातूनच तत्कालीन विधान परिषदेचे सभापती, प्रसिद्ध विचारवंत मा. वि. स. पांगे यांनी सुचविलेल्या रोजगार हमी योजनेचा जन्म झाला.

भारतीय अर्थव्यवस्थेने इ.स. १९५१ पासून नियोजनाच्या धोरणाचा स्वीकार केला मात्र पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून दारिद्र्य व बेकारी यांचे निर्मूलन करण्यासाठी आखण्यात आलेल्या योजनांना संपूर्णपणे यश आले असे म्हणता येणार नाही. वाढती लोकसंख्या, वाढती बेरोजगारी आणि यातून मार्ग काढण्यासाठी ग्रामिण लोकसंख्येची शहरी भागाकडे धाव व यातून शहरांमधून निर्माण होणा-या अनेक समस्या असे कुचक्र केवळ रोजगार उपलब्ध न झाल्यामुळे होताना दिसतात.”^३ “मा. वि. स. पांगे

यांनी एक योजना आखली ती योजना १९६९ मध्ये प्रत्यक्ष कृतीमध्ये उतरविण्याच्या दृष्टीने सांगली जिल्ह्यातील तासगाव तालुक्यातील विसापूर गावात प्रायोगिक तत्वावर सुरू केली.”^३ या योजनेच्या आधारे त्यांनी संपूर्ण महाराष्ट्रासाठी एकत्रित क्षेत्र योजना तयार केली”^४ त्या योजनेलाच ‘पांगे योजना’ या नावाने ओळखले जाते.

रोजगार हमी योजनेचे उद्दिष्टे :-

प्रामुख्याने ग्रामिण भागातील बेरोजगारी कमी करण्यासाठी तसेच दुष्काळामध्ये लोकांना रोजगाराची हमी देण्यासाठी व अकुशल कामगारांना रोजगार पुरविण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने १५ कलमी कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून जी रोजगार हमी योजना सुरू केली तिची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) अकुशल काम करणा-या मजूरांना उत्पादक कामावर रोजगार पुरविणे.
- २) ग्रामिण भागात (क वर्ग नगरपालीका क्षेत्रासह) ज्यांना रोजगाराची आवश्यकता आहे व जे शारीरिक श्रमाचे काम करण्यास तयार आहेत त्यांना "मागेल त्याला काम" या तत्वाच्या आधिन राहून श्रमप्रधान रोजगार पुरविणे
- ३) बेरोजगारांच्या ज्वलंत समस्या सोडविणे.
- ४) भारतीय राज्यघटनेमधील कलम ४१ मधील तरतुदीनुसार काम करण्याचा हक्क देणे.
- ५) रोजगार निर्मितीबरोबरच टिकावू व स्थायी सार्वजनिक मालमत्ता निर्माण करणे.
- ६) लोकांचा आर्थिक व सामाजिक स्तर उंचाविणे.
- ७) स्त्री-पुरुष विषमता नष्ट करून महिलांचे सबलीकरण करणे.
- ८) ग्रामिण भागातून शहरांकडे होणारे स्थलांतर थांबविणे.

वरील उद्दिष्टांच्या प्राप्तीसाठी महाराष्ट्र शासनाने रोजगार हमी योजना सुरू केली होती. २००५ मध्ये भारत सरकारने राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजना कायदा करून आज संपूर्ण भारतात ही योजना महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजना या नावाने सुरू केलेली आहे.

रोहोयो कामाचे स्वरूप :-

रोजगार हमी योजनेच्या अंतर्गत पुढील स्वरूपाची कामे हाती घेण्यात येतात.

१) सार्वजनिक पायाभूत सोयी -

अ) कृषी पाणलोट क्षेत्र विकास -

कृषी पाणलोट क्षेत्र विकासांतर्गत मातीनाला बांध, मातीबांध, सिमेंट नाला बांध, दगड बांध, ढाळींचे बांध, कंपार्टमेंट बांध, वनराई बंधारे, जैविक बांध, गॅबीयन बंधारे, सलग समतळ चर, ट्रेंच कंपाऊंड, खार जमिन विकास बंधारा, जलकुंभ, सामु, शेततळे, पॅडी बंधारा, खारपटपट्ट्यातील क्षारपड जमिन सुधारण्यासाठी करावयाचे उघडे चर इ. पाटबंधारे व कृषीविषयक कामे करण्यात येतात.

ब) पाटबंधारे -

या अंतर्गत मातीचे धरण, मातीचे कालवी, साठवण तलाव, पाझर तलाव, गाव तलाव, भूमिगत बंधारे, कालव्याचे नुतनीकरण, तलावातील गाळ काढणे, जुन्या तलावाचे नुतनीकरण करणे इ. कामे केली जातात.

क) वने -

एरिया ट्रिटमेंट अंतर्गत सलग समतल चर, ट्रेंच कम ग्राऊंड, वृक्ष लागवड, रोपवाटीका, मेळघाट, दगड बांध, वनतलाव, वनबंधारे, रस्ते, कुप निष्काषण पथ, कॅटेना, रायमुनीया निर्मुलन इ. कामे केली जातात.

ड) सार्वजनिक बांधकाम विभाग -

सार्वजनिक बांधकाम विभागांतर्गत जिल्ह्यातील इतर रस्ते, गाव रस्ते, गावातील अंतर्गत रस्ते, शेत रस्ते, स्मशानभूमी, पाणीपुरवठा इ. तसेच जोडरस्ते व रस्त्यांचे नुतनीकरण इ. कामे हाती घेतली जातात.

२) वैयक्तिक लाभदायक योजना -

अ) जवाहर विहिर, फळबाग, विकास योजना, शेततळे, तुती लागवड इ.

ब) पाटबंधारे - जवाहर विहिर

क) सामाजिक वनीकरण - खाजगी पडीक जमिनीवर झाडे लागवड

रोजगार हमी योजनेअंतर्गत वरीलप्रमाणे सार्वजनिक व वैयक्तिक स्वरूपात पायाभूत स्वरूपाची कामे केली जातात.

रोजगार हमी योजनेची व्याप्ती व कार्यपध्दती :-

रोजगार हमी योजनेअंतर्गत ग्रामिण भागातील व 'क' वर्ग नगरपालिकेतील क्षेत्रात राहणारे मजूर हेच फक्त रोजगार हमीस पात्र ठरतात. अकुशल श्रमप्रधान कामापुरती रोजगार हमीची मर्यादा आहे. रोजगार हमी ही फक्त प्रौढ नागरिकांना आहे. प्रौढ व्यक्तीने जर कामाची मागणी केली असेल तर त्यास रोजगाराची हमी दिली जाते. जर एखाद्या

कुटुंबामध्ये प्रौढ व्यक्ती कमावणारी नसेल तर अशा अपवादात्मक स्थितीमध्ये १५ ते १८ वर्षे वयाच्या मुलांना योजनेखाली काम दिले जाते. कामानुसार मजुरी दिली जाते मात्र कामाची निवड करता येत नाही. रोजगार हमी योजना राबविण्याची कार्यपध्दती पुढीलप्रमाणे आहे.

१) जिल्हास्तरीय हमी - रोजगार हमी कायदानुसार रोजगाराची हमी जिल्हास्तरावर देण्यात आली तसेच ही योजना राबवितांना मात्र पंचायत समिती स्तरावर रोजगाराची हमी दिली जाते. तेथे तर काम उपलब्ध नसेल तर पंचायत समिती क्षेत्रामध्ये काम उपलब्ध करून दिले जाते.

२) जिल्हाधिका-यांची सर्वकष जबाबदारी - रोजगार हमी योजना जिल्ह्यात राबविण्याची सर्वकष जबाबदारी जिल्हाधिका-यांची असते. नियोजन कार्यान्वयन, समन्वय, सुनियंत्रित पर्यवेक्षण, निरीक्षण इ. जबाबदारी पार पाडण्यासाठी जिल्हा स्तरावर वेगवेगळ्या कार्यान्वीत यंत्रणांच्या अधिका-यांच्या सेवा वापरू शकतो.^६

३) कार्यान्वीत यंत्रणा - यामध्ये शासनाचे कोणतेही खाते, कृषीखाते, सार्वजनिक बांधकाम खाते, पाटबंधारे खाते, वनविभाग इ. तसेच जिल्हा परिषदा, पंचायत समित्या, ग्रामपंचायती तसेच स्थानिक प्राधिकरण यांचा समावेश होतो.

रोजगाराचा हक्क :-

रोजगार किंवा काम मिळणे हा प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीचा मूलभूत हक्क आहे. परंतु नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांच्या यादीमध्ये रोजगार मिळण्याच्या हक्काचा भारतीय राज्यघटनेने समावेश केलेला नाही भारतामध्ये रोजगाराचा हक्क राज्यघटनेमध्ये मूलभूत हक्कामध्ये समाविष्ट न करता मार्गदर्शक तत्वामध्ये समाविष्ट करण्यात आला आहे. भारतीय संविधानाच्या राज्याच्या मार्गदर्शक तत्वामध्ये कामाच्या हक्कास ह्या रोहयो अधिनियमामुळे कायदेशीर मान्यता दिली गेली.

अशाप्रकारे प्रथमच महाराष्ट्रातील सर्व प्रौढ ग्रामिण नागरिकांना मागणी केल्यापासून १५ दिवसांच्या आत काम मिळविण्याचा किंवा काम न मिळाल्यास बेरोजगार भत्ता मिळविण्याचा कायदेशीर हक्क प्राप्त झाला. या अधिनियमाच्या प्रस्तावनेत "महाराष्ट्र राज्यातील ग्रामीण क्षेत्रात अकुशल अंगमेहनती, श्रमाचे काम करण्यासाठी स्वतः होऊन तयार असलेल्या सर्व प्रौढ व्यक्तींना रोजगाराची हमी देऊन त्यांना काम मिथविण्याचा हक्क मिळवून देण्यासाठी परिणामकारक तरतूद करण्यासाठीचा रो.ह. योजना अधिनियम"^४

अशाप्रकारे महाराष्ट्रातील श्रमाचे काम करणा-या अकुशल प्रौढ व्यक्तींना रोजगाराची हमी देऊन भारतीय घटनेतील कलम ४१ मधील काम मिळविण्याचा हक्क प्रदान करण्याचा अधिकार देण्यात आला.

रोहयोची ठळक वैशिष्ट्ये

मागेल त्याला काम :- रोहयो अंतर्गत ज्या व्यक्तीचे वय १८ वर्षे पूर्ण आहे त्या व्यक्तीला मग ती खेड्यातील असो किंवा 'क' वर्ग नगरपालीका क्षेत्रातील असो तिला रोजगाराची हमी या कायद्याने दिलेली आहे मात्र त्या व्यक्तीने रोजगाराची मागणी करणे आवश्यक आहे. रोजगाराची मागणी केल्यापासून १५ दिवसाच्या आत रोजगार दिला जातो. रोजगाराची मागणी करणा-याची नोंदणी करणे आणि त्यांना ओळखपत्र देणे ही कामे विनामूल्य केली जातात.”^५

❖ **कामाची हमी** -रोजगार हमी योजनेचे काम मागीतल्यानंतर काम देण्याची, रोजगाराची हमी महाराष्ट्र शासनाने १९७७ च्या रोहयो कायद्याने दिलेली आहे. काम मागणा-याची संख्या जास्त असल्यामुळे मजुरांना कमीत कमी ५०-१०० दिवस काम मिळेल अशी व्यवस्था सरकारने स्थानिक स्तरावर केलेली आहे. मात्र दुष्काळात काम मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध करून देण्याची हमी सरकारने दिलेली आहे.

❖ **कष्टाचे (श्रमप्रधान) काम** - रोहयोचे काम अंगमेहनतीचे, कष्टाचे आहे. अकुशल व अंगमेहनती कष्टाचे काम करणा-या ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगार देण्यासाठी ही योजना तयार केलेली आहे.❖ ग्रामीण भागातील श्रमशक्तीचा वापर रोजगाराच्या माध्यमातून करून ग्रामीण भागात स्थायी मालमत्ता करणे व स्थानिक विकास करणे हे ही या योजनेचे उद्दिष्ट आहे.

❖ **उत्पादक काम** - रोजगार हमी योजनेचे काम हे उत्पादक स्वरूपाचे आहे. कारण स्थानिक स्तरावर गावतळी, शेततळी, पाटबंधारे तयार केल्यामुळे शेतील मुबलक प्रमाणात पाणी मिळेल आणि लोकांना शेतीमध्येही रोजगार उपलब्ध होईल. म्हणजेच शेती व्यवसायात रोजगाराची संधी उपलब्ध होईल. याशिवाय मासेमारी, फळबागा इ. मध्येही रोजगार उपलब्ध होईल म्हणजे रोहयो कामातून दुसरे काम तयार करणे हा रोहयोचा उद्देश आहे.

❖ **गावाच्या मालकीची साधनसामुग्री निर्माण करणारे काम** - गावाच्या विकासासाठी रस्ते, विहीरी, गावतळी, पाझर तलाव, पाटबंधारे, वनतळी, शेततळी इ. गावाची स्थायी स्वरूपाची गावच्या मालकीची साधनसामुग्री रोहयोच्या कामातून निर्माण करणे.

❖ **दुष्काळाची तिव्रता कमी करणारे काम** - दुष्काळाची झळ लोकांना पोहोचू नये अशा प्रकारची कामे रोहयोच्या माध्यमातून केली जातात. पाझर तलाव, तलाव, गावतळी,शेततळी, वनतळी, बंधारे, पाटबंधारे इ. जलसंधारणाची व मृदासंधारणाची कामे, जमीनीवरील व जमीनीखालील पाणी पातळी वाढविणारे रोजगार हमी योजनेची कामे असल्यामुळे यातून दुष्काळाची तिव्रता कमी करणे, पाणी टंचाई कमी करणे दुष्काळ निवारण करणे शक्य होते.

❖ **गावाचा विकास घडविणारे काम** - रोहयो ही केवळ गरीबी, दारिद्र्य, बेरोजगारी निवारण करणारीच योजना नव्हे तर दुष्काळ निवारक, गावात कायम साधनसामुग्री निर्माण करून गावाचा विकास करणारी, तसेच जलसंधारणातून जमीनीची धूप थांबविणारी व जमीनीतील पाणी पातळी वाढविणारी व गावाचा शहराशी रस्त्याने जोडणारी ही योजना आहे. त्यामुळे गावाचा विकास घडविणारे कामे रोहयोच्या माध्यमातून अग्रक्रमाने केली जातात.

रोजगार हमी योजना कायदा

रोजगार हमी योजना कायदा - महाराष्ट्र रोहयो कायदा १९७७ साली मंजूर झाला आणि या कायद्याची अंमलबजावणी २६ जानेवारी १९७७ पासून करण्यात आली. या कायद्यातून प्रमुख तरतुदी व शासकीय आदेश पुढीलप्रमाणे आहेत.

❖ **रोहयोसाठी मजूर म्हणून नोंदणी - ओळखपत्र Job कार्ड देणे.**

ग्रामीण भागातील किंवा 'ड' वर्ग नगरपालिकेतील कोणत्याही शारीरिक श्रमाचे काम करणा-या प्रौढ व्यक्तीला काम मागण्याचा अधिकार आहे. मात्र एखाद्या कुटुंबात कमावती कोणीच व्यक्ती नसेल अशा कुटुंबातील १५ वर्षाच्या मुला-मुलींना काम मागण्याचा अधिकार नोंदणी प्राधिका-याकडे आहे, कामाच्या मागणीची नोंदणी केल्यानंतर त्याला ओळखपत्र Job कार्ड मोफत दिले जाते. शिवाय

हजेरी पुस्तिका (पाच वर्षापर्यंतची हजेरी नोंद असलेली हजेरी पुस्तिका) देण्यात येते. कामाची मागणीची नोंदणी ग्रामसेवक, तलाठी किंवा तहसिल कार्यालयमध्ये करता येते.^६

❖ **रोहयोच्या कामाच्या मागणीसाठी प्रक्रिया**

ज्या व्यक्तीला काम पाहिजे त्यांनी वैयक्तिक नोंदणी अधिका-याकडे कामाची मागणी अर्ज केला पाहिजे. कामाच्या मागणीचा अर्ज देऊन १५ दिवसांच्या आत काम उपलब्ध करून दिले नाही तर बेकारभत्ता देणे सरकारवर बंधनकारक असते. यासाठी शासकीय अधिकारी मजुरांचा अर्ज आल्यानंतर ७ दिवसांच्या आत सांगतील तेथे कामाच्या ठिकाणी हजर झालेच पाहिजेत अशी तरतुद आहे.^७

❖ **नोंदणी नसलेल्यांना मजुरांना काम मिळणेबाबत**

रोहयो कायद्यात काम मिळविण्यासाठी नोंदणी अधिका-याकडे कामाची मागणी, अर्जाची नोंदणी करण्याची तरतुद आहे मात्र नोंदणी न केलेला मजूर रोहयो कामावर आल्यास त्याला कामाची नोंद केली नाही म्हणून काम नाकारता येत नाही. याशिवाय कामाच्या ठिकाणी अधिका-याने त्यांच्याकडून अर्जावर सही अंगठा घेऊन नाव नोंदवले असल्यास त्याला Job कार्ड देणे आवश्यक आहे.^८

रोहयोवरील कामाचे नियम -

१) **मजुरांचा गट, समुह बनविणे -** रोहयोमध्ये शारीरिक श्रमाचे काम अंगावरचे असल्यामुळे मजुरांच्या समुहाला, गटालाच दिले जाते हा गट समुह छोटा असतो. या गटात कमीत कमी ५ आणि जास्तीत जास्त १२ मजुरांची संख्या असावी अशाप्रकारे शासनाने आदेश दिलेले आहेत या योजनेखाली मजुराला वेतन दिले जात असल्यामुळे विहित काम (टास्क) मजुरांच्या समुहालाच दिले जाते.

❖ **हत्याने अवजारे पुरवठा -** रोजगार हमी योजनेमध्ये कामावर लागणारी हत्यारे व अवजारे शासनाने विनामूल्य पुरवायची आहेत मजुरांनी आपली स्वतःचीच हत्यारे व अवजारे वापरल्यास त्यांचे भाडे म्हणून प्रती अवजारे, हत्यारे प्रती हत्यारे, प्रती व्यक्ती, प्रती दिवसाला २० पैसे भाडे दिले जाते. तसेच हत्याराला धार लावण्यासाठी प्रती हत्यार प्रती व्यक्ती ५० पैसे दररोज दिले जातात

म्हणजेच हत्यारे भाडे म्हणून प्रती दिवस, प्रती व्यक्ती, प्रती हत्यार एक रूपया भाडे दिले जाते. मात्र मजुरांनी स्वतःची हत्यारे, अवजारे आणली नाहीत म्हणून अंमलबजावणी अधिकारी त्यांना कामावरून परत पाठवू शकत नाही.^९

❖ **कामाच्या जागी दरफलक**

❖ मराठीत लिहीलेला दरफलक कामाच्या ठिकाणी सर्वांना सहज स्पष्ट दिसेल अशाप्रकारे लावला पाहिजे.

❖ **गावाजवळ काम -** रोहयोचे कामाची मागणी केल्यानंतर आपल्या गावातच किंवा गावापासून ५ किमी पर्यंत काम उपलब्ध करून देण्याची हमी शासनाने घेतलेली आहे. यामुळे प्रवास खर्च कमी येतो, स्त्रियांना घरातून कामाच्या ठिकाणी जाणे सहज शक्य होते.^{१०}

❖ **कामाचे नमुना प्रात्यक्षिक -** कामाच्या सुरुवातीलाच १ घनमीटर काम म्हणजे किती होते व त्याकरीता मजुराला किती पैसे मिळतील यांचे प्रात्यक्षिक अंमलबजावणी अधिका-यांनी मजुरांना करून दाखविले पाहिजेत.^{११}

❖ **कामावरील मजुरांना सोई सुविधा -** रोहयोयोजनेच्या कामावर मजुरांना विविध स्वरूपाच्या सोई सुविधा उपलब्ध करून देण्याची तरतुद रोहयो कायद्यात करण्यात आलेली आहे.

❖ **निवा-याची सुविधा -** रोजगार हमी योजनेच्या कामावर उन्हात दुपारच्या सुट्टीत उन्हाळ्यात मजुरांना विश्रांती करण्यासाठी तात्पुरती सावलीची व्यवस्था म्हणजे मांडवच घालून करण्यात आली पाहिजेत. सावलीसाठी तात्पुरत्या निवा-याची सोयी सुविधा करण्यात यावी असे शासनाचे निर्देश आहेत.

❖ **पिण्याच्या पाण्याची सुविधा -** रोजगार हमी योजना कामावरच मजुरांना पिण्याचे पाणी पुरविण्याकरीत रोजदारीवर मजुरांची नेमणूक करण्यात येते. आवश्यकता असल्यास म्हणजे दूर अंतरावरून पाणी आणावयाचे असल्यास बैलगाडीची सोय करता येते.^{१२}

❖ **लहान मुलासाठी पाळण्याची सुविधा -** “रोहयो कामावरील असलेल्या स्त्री मजुरांच्या त्यांच्या सोबत आणलेल्या तीन वर्षाखालील लहान मुलांची संख्या ५ किंवा जास्त

असली तर प्रत्येकी ५ लहान मुलांना सांभाळण्यासाठी एका बाईची रोजंदारीवर नेमणूक करण्यात येते. मुलाना सांभाळण्याची सोय दुपारच्या विश्रांतीसाठी तात्पुरत्या निवा-याच्या शेडमध्ये एका ठराविक भागात करण्यात येते. तेथे लहान मुलांना झोपण्यासाठी कापडाच्या साध्या पाळण्याची सोय करण्यात येते.”

अशा प्रकारची सुविधा मध्यम व मोठ्या कामावर करण्यात येते. यामुळे लेकरवाळ्या स्त्रिया रोहयोचे कार्य चांगल्या पध्दतीने करू शकतात.

❖ **प्रथमोपचार सुविधा** –“रोहयो कामाच्या ठिकाणी मजुरासाठी प्रथमोचाराकरीता आवश्यक त्या सर्व सुविधा करण्यात येतात. औषधासहीत प्रथमोचार पेटी (Fist Aid Box) असणे आवश्यक आहे.”^{१३}

❖ **कामाच्या ठिकाणी अपघात झाल्यास मदत व नुकसान भरपाई-**

रोहयोच्या कामाच्या ठिकाणी मजूर कामावर असताना झालेल्या अपघातामुळे जखमी झाल्यास आणि आवश्यकता असल्यास त्याला सर्वात जवळच्या प्राथमिक आरोग्य केंद्रात किंवा रूग्णालयात दाखल करण्याची जबाबदारी अंमलबजावणी अधिका-यावर राहिल. त्याला मोफत उपचार, शुश्रुषा मिळू शकेल तसेच तो रूग्णालयात असेपर्यंत तेथील राहण्याचा, उपचाराचा व खाण्यापिण्याचा खर्च शासनातर्फे करण्यात येईल. या कालावधीत त्याला रोजंदारीच्या मजुरीच्या आधी मजुरी दररोज दैनिक भत्ता म्हणून देण्यात येईल.^{१४} अशाप्रकारे रोहयो कायद्यातील तरतुदीनुसार रोहयो कामावर मजुर मृत्यू पावल्यास ५०००/- पर्यंत तरतुद होती मात्र २००२ पासून ती रक्कम ५००००/- (पन्नास हजार रूपये) देण्याची तरतुद करण्यात आली आहे. तसेच दुखापत झाल्यास नुकसान भरपाई देण्याची जबाबदारी जिल्हाधिका-यावर सोपविलेली आहे जिल्हाधिका-यांनी चौकशी करून कायदेशीर वारसांना हे अनुदान मंजूर करावे व रोहयो समिती अधिकारी तहसिलदार यांनी त्याचे वितरण करावे.

❖ **स्त्रीयांना प्रसुतीनिमित्त सुविधा** – सानुग्रह अनुदानाची मागणी अर्जाद्वारे स्त्री अर्जदाराने

कार्यान्वयीन यंत्रणेमार्फत तहसिलदार यांना करावयाची आहे.

स्त्री मजूराने प्रसुतीपूर्वी वर्षभर रोहयोचे काम कमीत कमी ७५ दिवस केले असल्यास १५ दिवस त्या स्त्री मजूराला प्रसुती रजा देण्यात येते. या रजेच्या काळात तीला त्या परिमंडळात देय असलेल्या दरानुसार प्रतिदिनी मजुरीइतकी रक्कम सानुग्रह अनुदान दिले जाते. १५० दिवस प्रसुतीपूर्व वर्षभरात काम केले असल्यास ३० दिवसाच्या मजुरीइतके सानुग्रह अनुदान व ३० दिवस रजा दिली जाते.^{२५}

❖ **कुटुंबनियोजनासाठी पगारी रजा**

“कुटुंब नियोजनाविषयक शस्त्रक्रिया करून घेतल्याबद्दल शस्त्रक्रियेचा दिवस धरून स्त्री मजुराला १४ दिवस व पुरुष मजुराला ७ दिवस गैरहजर राहण्याची परवानगी देण्यात यावी. गैरहजेरीचा दिवसासाठी प्रतिदिन परिमंडलांतील निर्धारित दराप्रमाणे सानुग्रह अनुदान मंजूर करण्यात यावे.”

“रोहयोतर्गतकाम करणा-या स्त्री मंजुराने तांबी बसविल्यास त्या स्त्री मजूराला रोहयोकामावर दोन दिवस गैर हजर राहण्याची (पगारीरजा) परवानगी देण्यात येते वरील प्रकारे सानुग्रह अनुदान मिळविण्यासाठी त्या स्त्रीमजुराने नजीकच्या प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या किंवा सार्वजनिक आरोग्य केंद्राच्या वैद्यकिय अधिका-यांचे प्रमाणपत्र सादर करणे आवश्यक आहे.”

❖ **छावण्या व प्रवासभत्ता**

ज्यावेळी मजुरांना आपल्या गावापासून पाच ५ किलोमिटर अंतरामध्ये उत्पादक कामे देता येणार नाहीत किंवा ज्यावेळी जिल्ह्यातील इतर ठिकाणचे काम अधिक लवकर होण्यासाठी मजुरांना त्या ठिकाणच्या कामावर पाठवावे लागते त्यावेळी अशा दूर गावाहुन येणा-या मजुरांसाठी कामाच्या जवळपास छावण्याची व्यवस्था केली जाते. अशा ठिकाणी १०० मंजूर एका महिना तरी काम करू शकतील अशाच कामाच्या ठिकाणी तात्पुरत्या छावण्या उभारण्यात मजुरांच्या प्रमाणात छावण्याची व्यवस्था केली जाते.

“मजुरांना अशा दूरच्या गावाहून कामाच्या ठिकाणी आवण्यासाठी शासकीय वाहनाने व शासकीय

खर्चाने न्यावे काम पूर्ण झाल्यानंतर शासकीय वाहनाने व खर्चाने मजुरांच्या गावी आणून सोडावे मात्र जर शासकीय वाहन उपलब्ध नसेल तर एसी. टी. महामंडळाच्या बसच्या या अंतरासाठी जो असेल तो खर्च प्रवास भत्ता म्हणून मजुरांना द्यावा अशीही तरतूद आहे.”^{१६}

❖ **रोहयो मजुरांना मजुरी**

“रोहयाचे काम रोजदारीचे काम नाही. ते अंगावरचे काम आहे. मजूर जितके काम करतील त्याचे मोजमाप व प्रतिनुसार त्यांना मजुरी देण्यात येते मजुरामध्ये मजुरी देण्याबाबतीत स्त्री पुरुष असा भेदभाव केला जात नाही. गॅंगमधील स्त्री पुरुषांना समान मजुरी दिली जाते. वेळोवेळी जाहीर होणा-या किमान वेतन दराप्रमाणे ते बदलण्यात यावे अशी स्पष्ट तरतूद रोहयो कायद्यात केलेली आहे ”^{१७}

❖ **वेतनपत्रक व वेतनवाटप**

रोहयो खाली मजुरांनी केलेल्या कामाचे मोजमाप दर आठवड्याला केले जाते. मोजमाप करणा-या प्रत्येक गॅंगला वेतनपत्रक देऊन त्यात त्यांनी केलेल्या कामाचा तपशील मोजमापाच्या वेळेसच नोंदवून देणे आवश्यक आहे. रोहयो अंतर्गत काम करणा-या मजुरांना त्याच्या दैनंदिन गरजेच्या वस्तु खरेदी करणे सोयीचे व्हावे म्हणून मजुराला त्या गावातील/ गावच्या परिसरातील आठवडी बाजाराच्या आदल्या दिवशी मजुरी देण्यात यावी”

“मजुरीचे वाटप कामाच्या दिवशी व कामाच्या ठिकाणीच करणे आवश्यक आहे. मजुरीच्या वाटपाचा आरंभ अशा प्रकारे करावा की जेणेकरून संध्याकाळापर्यंत पूर्ण होईल.”

❖ **मजुरी मजुरालाच प्रत्यक्ष देणे**

रोहयातर्गत कामाची मजुरी ही प्रत्येक मजुराने (स्त्री किंवा पुरुष) केलेल्या कामाप्रमाणे त्या मजुरालाच दिली जावी. स्त्री मजुराची मजुरी त्यांच्या कुटुंबातील अन्य व्यक्तीकडे न देता स्त्री मजुरालाच द्यावी. रोहयो कायद्यात सुधारणा करून आता प्रत्येक मजुराला बँकेत किंवा पोस्टामार्फत मजुरीची रक्कम मिळते.

❖ **मजुराचे Job कार्ड (ओळखपत्र वाटप)**

मजुरानी रोहयोतर्गत कामाची नोंद केल्यानंतर फोटो सहित ओळखपत्र व हजेरी

पुस्तिका देण्यात येते. या हजेरी पुस्तकात किती दिवस काम केले त्याचे मोजमाप व त्यांची मजुरी यांची अद्यावत नोंद नोंदणी अधिका-याने करणे गरजेचे आहे. ही ओळखपत्रासहित हजेरी पुस्तिका पाच वर्षांपर्यंत चालते.

❖ **हजेरी**

रोहयोवर काम करणा-या मजुरांची हजेरी दररोज देऊन वेळा म्हणजे सकाळी काम सुरू होताना पहिल्या अर्ध्यातासामध्ये व दुपारी सुट्टी झाल्यानंतर काम संपण्यापूर्वीच्या शेवटच्या अर्ध्या तासामध्ये घेतली जाते. मजुर दोन्ही वेळीला हजर असेल तर त्याची त्या दिवसाची हजेरी पगाराकरीता केलेल्या कामाच्या प्रमाणात धरण्यात येईल.

❖ **बेरोजगार भत्ता -**

रोहयो कामावर काम करित असताना महिन्याच्या कालावधीत एकूण सात दिवस जर गैरहजर असेल तर त्याला बेरोजगार भत्ता देण्याची जबाबदारी सरकारची आहे. मात्र त्यासाठी मजुराने बेरोजगार भत्त्याचा मागणी अर्ज अंमलबजावणी अधिका-याकडे करणे आवश्यक आहे. हा अर्ज दिल्यापासून १० दिवसाच्या आत समिती अधिकारी मजुराला लेखी मंजुरी किंवा नामंजुरी मजुराना कळवित असतो.

❖ **रोहयोच्या कामावर अकुशल व कुशल प्रमाण-**

रोहयांचे काम ग्रामीण विकासासाठी असल्याने मजुराना जास्तीत जास्त रोजगार उपलब्ध करणे हा मुख्य हेतू या योजनेचा आहे. यासाठी रोहयोमध्ये यंत्राचा वापर कमीत कमी केला जातो रोहयोमध्ये अकुशल कामासाठी ६० टक्के खर्च आणि कुशल यंत्रासमुग्रीच्या कामासाठी ४० टक्के खर्च अशा प्रकारे ६० : ४० हे खर्चाचे प्रमाण रोहयो कायद्यात तरतूद करण्यात आले.

❖ **रोहयोवर सामानाच्या खरेदीची कार्यपध्दती :**

“रोहयोवर मजुराना पुरविण्यासाठी लागणा-या हत्याराची उद. फावडा, कुदळ, पहार, हातोडा, चाळीचे चप्पे इत्यादी. तसेच इतर नमुद केलेल्या सोई -सवलतीच्या संदर्भातील साहित्याची खरेदी यांच्या संपुर्ण खरेदीची एकत्रीत किंमत ज्यावेळी वार्षिक ५००० रूपये किंवा त्यापेक्षा कमी असेल त्यावेळी जिल्हकार्यान्वयीन यंत्रणा अशा खरेदी करण्यात सक्षम आहेत मात्र खरेदी

केल्यानंतर त्याच्या संदर्भात संबंधीत आयुक्तांना कळवावे मात्र ५००० -१०,००० पर्यंत खरेदी बाबत आयुक्तांच्या पुर्वपरवानगीने व निविदा पध्दतीने साहित्य खरेदी करावी. आणि ज्यावेळी १०,००० पेक्षा जास्त खरेदी असेल त्यावेळी आयुक्तांच्या पुर्वपरवानगीने व वृत्तपत्रातील जाहिरात देऊन निविदा पध्दतीने खरेदी करण्यात यावी.^{१८}

❖ **रोहयो कामाचा प्राधान्यक्रम :-**

“रोहयोखाली प्रामुख्याने उत्पादक स्वरूपाची कामे घेण्यात येतात राज्यातील दुष्काळाची तिव्रता कमी करण्यासाठी जलसंधारण प्रथम प्राधान्य देण्याचे ठरविले आहे. रोहयो खाली अशाप्रकारची उत्पादक कामे घेताना काही अग्रक्रम ठरविलेले ह्यानुसार कामाच्या खर्चाची टक्केवारी पुढीलप्रमाणे आहे.”^{१९}

❖ **कामाचे स्वरूप व अग्रक्रम -**

रोहयोखालील कामांना अग्रक्रम	एकूण कामाच्या खर्चाची टक्केवारी
१. जलसंवर्धनाची कामे	४० टक्के
a) मोठ्या व मध्यम प्रकल्पाच्या श्रमप्रधान भाग	
b) स्थानिक,राज्यस्तर लघुसिंचन तलाव	
c) गावतळे भूमीगत बंधारे	
d) जवाहर विहीर	
२. कृषीविषयक कामे	२० टक्के
a) मृदसंधारण व भूविकास	
b) पाणवहाळ क्षेत्रातर्गत घेतलेली मृदसंधारण्याची कामे	
c) लाभ क्षेत्रातील भूविकासाची कामे	
d) फलोत्पादन	
३. वनीकरण आणि सामाजिक वनीकरण १५ टक्के	
a) वनविभागाच्या जमीनीवर वनीकर	
b) इतर खात्यातील जमीनीवर झाडे लावणे, वृक्षारोपण	
४. रास्ते व इतर कामे	२५ टक्के
a) रस्ता योजनेत समाविष्ट असलेली योजना रस्त्याची कामे यामध्ये किमान गरजा	
b) पूर नियंत्रण	
c) इतर ^{२०}	

❖ **रोहयो अंतर्गत - तरतुदी**

रोहयोखाली केवळ उत्पादक स्वरूपाची कामे घेतली जातात जे काम केल्यामुळे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष उत्पादन वाढ होईल अशा कामाला उत्पादक काम म्हटलेले आहे. आणि कामातून कायस्वरूपाची सामुहिक मालमत्ता निर्माण होईल अशा प्रकाराची श्रमप्रधान उत्पादक स्वरूपाची कामे करण्यात यावीत. उत्पादक स्वरूपाची कामे करून गावाच्या मालकीचे कायम साधनसामुग्री निर्माण करण्यावर रोहयाने भर दिलेला आढळतो.

❖ **कामाचे वार्षिक नियोजन -**

रोहयोतर्गत घ्यावयाच्या कामाचे जिल्ह्यात वार्षिक नियोजन तयार केले जाते. या वार्षिक नियोजनाच्या कालावधी ऑक्टोबर ते ३० सप्टेंबर हा असतो

❖ **रोहयो अंमलबजावणी यंत्रणा**

रोहयोच्या अंमलबजावणीसाठी त्रिस्तरीय प्रशासकीय रचना करण्यात आली असून रोहयो कामाचे नियोजन कार्यान्वयन, समन्वय, सनियंत्रण पर्यवेक्षक व मुल्यमापन इ. बाबींवर जिल्हास्तरावर जिल्हाधिकारी विभागीय स्तरावर विभागीय आयुक्त आणि राज्यस्तरावर नियोजन विभाग रोहयो विभागामार्फत नियंत्रण ठेवले जाते. राजस्व विभागाकडे रोहयोच्या प्रशासनाची जबाबदारी मुख्यत्वे सोपविलेली आहे. रोहयो अंमलबजावणी व कार्यवाही प्रभावी व्हावी योजनेत संपर्क व नियंत्रण ठेवण्याची त्रिस्तरीय प्रशासकीय यंत्रणेची तरतुद करयात आलेली आहे.

राज्यस्तरावर नियोजन व रोहयो मंत्री यांच्याकडे संपूर्ण राज्यातील रोहयो कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीची सुत्रे व जबाबदारी देण्यात आलेली आहे. यामध्ये नियोजन व वित्त विभाग, निधीची तरतुद, कार्यक्रमाचे सनियंत्रण मुल्यमापन इ. बाबींचा समावेश केलेला आहे.

विभागीय पातळीवर विभागीय महसूल आयुक्त आपल्या नियंत्रणाखाली ५-८ जिल्ह्यातील रोहयो कार्यक्रमाचे कामाचे नियोजन करणे, निधी पुरविणे व योजने संदर्भात वेळोवेळी अंमलबजावणीसाठी सुचना देणे इ. कामे पाहतात.

जिल्हापातळीवर जिल्हाधिका-यांच्या नियंत्रणाखाली उपजिल्हाधिकारी आपल्या जिल्ह्यातील तालुक्यामध्ये रोहयो कामाचे वार्षिक नियोजन करणे राहयो कामची अंमलबजावणी करणे इ. कामावर लक्ष देतात.

तालुका पातीळवर तहसिलदार यांच्या नियंत्रणाखाली रोहयो कामचे नियोजन केले जाते.

गावस्तरावर समिती स्थापन करून तलाठी या योजनेचे नियंत्रक म्हणून कार्य करतात. ते गावातील मागणी प्रमाणे मजुराची नोंद करणे ओळखपत्र देणे रोहयो कामाया मागण्या तहसिल कार्यालयाकडे पाठविले इ. कार्ये करतात.^{२१}

दक्षतापथक -

“रोहयोअंतर्गत कामावर निरीक्षण व दक्षता कार्य विभागीय आयुक्तावर सोपविण्यात आले आहे. ते हे कार्य आपल्या उपायुक्त किंवा विशेषाधिका-यामार्फत करीत असतात. याशिवाय जिल्हाधिकारी, मुख्यकार्यकारी अधिकारी, तहसिलदार, इतर रोहयो नियंत्रक अधिका-यावर कामाची देखरेख, तपासणी करण्याची जबाबदारी सोपविलेली आहे. यामुळे कामावरील गैरप्रकार, अपप्रवृत्ती, भ्रष्टाचाराला आळा बसावा हे या दक्षतापथक स्थापल्यामागची मूळ भूमिका आहे.”^{२२}

❖ रोहयोसाठी निधीची तरतुद

रोहयोजना ही विविध व्यवसाय कर, व्यापारावरील कर, वाहनावरील अतिरिक्त कर, विक्रीकरावरील अतिरिक्त कर, ओलीताखालील शेत जमीनीवर विशेष कर, जमीन महसुलावर सरचार्ज, बिगरशेती व इमारतीवरील कर इ. मधून निर्माण होणा-या निधीतून चालविली जाते. जवळपास दरवर्षी १२०० ते १५०० कोटी रुपये रोहयो निधीत जमा होतात. एवढेच सरकार जमा करीत असते. रोहयोचा निधी इतरत्र खर्च करता येत नाही.

❖ रोहयो कामाना मंजुरी

रोहयोच्या कामासाठी ५० लाखपर्यंतच्या खर्चास मंजुरी देण्याचे अधिकार जिल्हाधिका-यास देण्यात आले असून ७५ लाख रुपयापर्यंत खर्चास मंजुरी आयुक्ताना देता आलेले आहेत आणि ७५ लाखपुढील खर्चाच्या कामाना मंजुरी देण्याचे अधिकार राज्य सरकारला दिलेले आहेत.

रोहयोचे मुल्यमापन समिती -

रोहयोचे काम सुरळीतपणे चालावे, ख-या अर्थाने दुष्काळातील, शेतमजूर दलित भूमीहीन लोकांना ही योजना फायदेशीर ठरावी. ती अधिक चांगल्या पद्धतीने राबविण्यासाठी या योजनेचे मुल्यामापन करण्यासाठी व या योजनेतील उणीवा दूर करून उपाययोजना, सूचना सरकारला करण्यासाठी खालील समित्या स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत.

- १) राज्यस्तरावर विधीमंडळ रोजगार हमी योजना समिती -
- २) जिल्हास्तरावरील रोहयो समिती

- ३) पंचायत समिती स्तरावर रोहयो समिती -
- ४) स्थानिक पातळीवर रोहयो समिती -

“रोहयोची बहुतांश कामे ही स्थानिक गाव पातळीवरच चालू असतात. ही समिती ग्रामपंचायत स्तरावर कामाच्या ठिकाणी देखरेख करीत असते. या समितीमध्ये सरपंच, पोलीसपाटील, प्राचार्य, शिक्षक यापैकी दोन सदस्य असतात. अशाप्रकारे रोहयोच्या कामावर, खर्चावर, देखरेख, नियंत्रण व अभ्यास करण्यासाठी, सुधारणा सुचविण्यासाठी विविध समित्या स्थापन करण्यात येतात.”^{२३}

सारांश / समारोप -

महाराष्ट्रातील वारंवार पडणा-या दुष्काळावर मात करण्यासाठी, शारीरिक श्रमाचे, अंगमेहनतीचे काम भूमीहीन, दलित, मजुरांना, सिमांत शेतक-यांना रोजगार देण्यासाठी तत्कालीन विधानपरिषद सभापती यांनी अतिशय अभ्यासपूर्व अशी नाविन्यपूर्व योजना आखली राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वामध्ये दिली जाणारी कामाची हमी जनतेला देण्यासाठी १९७५ मध्ये रोहयो कायदा तयार करून १९७७ मध्ये मंजूर करून महाराष्ट्रात लागू केला आज वि. स. पागेची रोहयोजना संपूर्ण देशभर २००५ च्या राष्ट्रीय रोजगार हमी कायदा रूपाने वाढलेली आहे. ही योजना दुष्काळपूरक, शेतक-यासाठी वरदान ठरलेली आहे. सामाजिक समता प्रस्थापित करणारी, गावाचा विकास साधनाही विविध स्वरूपाची गावाच्या मालकीची स्थायी मालमत्ता निर्माण करणारी हि योजना जगभर गाजलेली दिसते.

संदर्भ

१. पागे वि. स., ग्रामिण भूमीहीन रोजगार हमी योजना, बेकारी निर्मुलनातून ग्रामविकास पृ. १०.
२. कवीमंडन विजय - ग्रामिण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोन, नीती, कार्यक्रम.
३. पेठे वसंत प्रभाकर, गरीबी निर्मुलन आणि आर्थिक विकास २१ व्या शतकासाठी नवीन प्रतिमान, अर्थसंवाद, एप्रिल-जून २००६.
४. साठे माधव, हिरालाल मोहन, मूलभूत हक्क, नागरिक स्वातंत्र्य रोजगार हक्क, य. च.म. मु. वि. नाशिक, २००६ पृ. ४७.
५. उपरोक्त.
६. नियोजन विभाग सर्क्युलर १०८२ CR/११४/D-३७, १९८३ रोहयो सारग्रंथ.

- ७ ग्रामायान, रोजगार हमी मार्गदर्शिका पुणे.
८. नियोजन विभाग सर्कुलर १०८२ CR/११४/D-३७, १९८३ रोहयो सारग्रंथ
९. शा.नि.नि.वि.क्र. इजीएस/१०८१/२७८/D.३३दि. २३ जाने. १९८१ सारग्रंथ
- १०.शा.नि.नि.वि.क्र. इजीएस १०७५/इएमपी.९५(११) दि. ३०/३/१९७६.
- ११.शा.नि.नि.वि.क्र. इजीएस/१०७६/२८९/ इएमपी.४ दि. २३ जुलै १९७६.
१२. शा.नि.नि.वि.क्र. इजीएस/१०५०/२७/ इएमपी.४ दि. २१/९/१९८०.
- १३.शा.नि.नि.वि.क्र. इजीएस/१०७९/३३५ इएमपी.३ दि. ११/९/१९७९.१०७५/इएमपी दि. २१/१/१९७६.
- १४.शा.नि.नि.वि.क्र. इजीएस/१०७४/७४९/ इएमपी.५ दि. ३०/३/१९७६.
- १५.शा.नि.नि.वि.क्र. इजीएस १०८३/१८१/ टेम्प-४ दि. ४ मे १९८३.
१६. शा. नि. नि. वि. रोहयो. १०८८६ /८४/ मउच . १२ दि. ६-३-१९८७.
- १७.ग्रामायान रोजगार हमी मार्गदर्शिका पुणे - पृ १६ -१७.
१८. शा. नि. वि. क. रोहया १४८५/८६ emp ४ दि. ३१/७/१९८६.
- १९.महाराष्ट्र EGS सारग्रंथ शासकीय मुद्रणालय मुंबई १९९०.
- २०.म. रोहयो. सारग्रंथ शासकीय मुद्रणालय मुंबई.
- २१ शा. नि. वि. रोहयो. १०८८६ /८४/ मउच .१२ दि. ६-३-१९८७
- २२.सावळे संजय, भुजबळ, रोहयो योजना एप्रिल २००५ - P.No. 9
- २३.देशमुख गणपतराव, रोहयो महाराष्ट्राची आणि केंद्रसरकारची, प्रबोधन प्रकाशन ज्योती नोव्हें. २००५

